

IXTISOSLASHGAN TA'LIM MUASSASALARIDA YADRO FIZIKASI BO'LIMINI O'QITISHNING KOMPYUTER TAJRIBASI

*Yusupov Dilmurod Abdurashidovich, NamDPI, katta o'qituvchi PhD
Mashrabboyeva Dilnoza Shavkatjon qizi, NamDPI, 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu ishda yadro fizikasi mavzularini o'qitish metodikasini zamonaviy fan va texnologiya yutuqlari bilan boyitilib, kompyuter texnologiyalari dasturlari yordamida takomillashtirilib, mavzularni namoyishli tarzda innovatsion texnologiyalar bilan o'qitilishi o'quvchilar dunyoqarashini zamonga mos holda shakllanishida samarali bo'lishini asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Zamonaviy texnologik qurilmalar, massa va energiya, kompyuter texnologiyalari, innovatsion texnologiyalar, elektron dastur, o'quv qo'llanma, animatsiyali namoyishlar, slaydlar, yadro jarayonlari, reaksiyalar, nurlanish, yadro bo'linishi, neytronlar, radionuklidlar xavfi, ekologik barqarorlik, atom reaktorlari, energiya manba'lari, barqaror energiya ta'minoti, tahliliy jadval, kelajak energetikasi, tajriba sinov.*

Аннотация: *В данной работе совершенствуется методика преподавание разделов ядерной физики с помощью компьютерной технологии, современными достижениями науки и инновационными технологиями. По результатам экспериментальных испытаний показано, что применение инновационных технологий наглядными демонстрациями эффективно формирует мировоззрение студентов в соответствии с современностью.*

Ключевые слова: *Современные технологические устройства, масса и энергия, вычислительная техника, инновационные технологии, электронная программа, учебник, анимация, слайды, ядерные процессы, реакции, радиация, деление ядер, нейтроны, радионуклидная опасность, экологическая устойчивость, атомные реакторы, источники энергии, устойчивое энергоснабжение, аналитическая таблица, энергия будущего, экспериментальная проверка.*

Annotation: *In this work, the methodology for teaching sections of nuclear physics is improved with the help of computer technology, modern achievements of science and innovative technologies. According to the results of experimental tests, it is shown that the use of innovative technologies through visual demonstrations effectively forms the worldview of students in accordance with modernity.*

Key words: *Modern technological devices, mass and energy, computer technology, innovative technologies, electronic program, textbook, animation, slides, nuclear processes, reactions, radiation, nuclear fission, neutrons, radionuclide hazard, environmental sustainability, nuclear reactors, energy sources, sustainable energy supply, analytical table, energy of the future, experimental verification.*

Kirish.

Ma'lumki, o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashlarini shakllanishida va modda tuzilishi haqida zamonaviy tasavvurga ega bo'lishlarida yadro fizikasi o'ta muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga yadro fizikasi mavzulari kvant fizikasi bo'limida asosiy ahamiyatga ega bo'lib, ularni o'rganish jarayoni murakkab tushuntiruv apparatlarini qo'llashni va ma'lum darajada abstraksiyalashga oid ko'nikmalar bo'lishini talab etadi.

Hozirgi mavjud atom yadrosi fizikasiga oid darsliklar va metodik adabiyotlarni tahlilidan ko'rinadiki, bu sohada taklif etilayotgan ayrim mavzu materiallari o'quvchilarni yangilangan bazaviy bilimga ega bo'lishlari uchun yetarli deb bo'lmaydi. O'quv materiallari paragraflaridan yadro modellari, yadro reaksiyalari, atom reaktorlari va yadro energetikasi kabi mavzular mazmunini atroflicha o'rganish asosida quyidagilarni aytish mumkin. Yadro fizikasiga ajratilgan soatlarni kamligi, ma'lumotlarni ayrim qismlari eskirib zamonaviylari bilan boyitilmagani, o'quv materiallarini qotib qolgan faktlar bilan bayon etilishi, eng muhimi esa, amalda namoyishli ko'rgazmalarni, laboratoriya ishlarini va fizikaviy amaliyotni yo'qligi o'quvchi bilim va ko'nikmalarini talab darajasida shakllanmasligiga olib kelmoqda [2]. Shuningdek, bevosita kuzatish tajribalari qurilmalarini yo'qligi va murakkabligi, mavzuni tushunishga oid o'quv materiallari hajmini kengligi xam yadrovij jarayonlarni idrok etishni qiyinlashtiradi. Ko'ramizki, ta'limdagi bunday vaziyatda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq atom energetikasini rivojlanish kelajagi, yadro reaksiyalari turlari, radioaktivlik va AES larni yangi avlodlari, xavfsizlik darajalarini ilmiy baholay olish va unga adekvat munosabatni shakllantirish kabi masalalar bir oz ortda qolib ketadi.

Vaholanki, uzluksiz ta'lim tizimini innovatsion texnologiyalar asosida yo'lga qo'yish konsepsiyasida [1] – dunyo miqyosida bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llanmalarni zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarni optimallashtirish kabi masalalarni hal etish zarurati ko'rsatib o'tilgan bo'lsada, hozirda o'rganilayotgan o'quv mavzulari mazmuni real hayotda amal qilayotgan zamonaviy qurilmalar ish tamoyili mazmunini aks ettirishda ancha orqada qolmoqda. Ayniqsa, yadro fizikasini o'qitilishida AESlarni yangi avlodi haqida ma'lumotlar yo'qligi va yadro bo'linish reaksiyalarida massaning energiyaga ekvivalentligi asosida massa defekti energiyaga aylanishi yadro energetikasining manbai ekani aytilsada, uning aksi, olamni tushunishda fundamental ahamiyatga ega bo'lgan energiyani massaga o'ta olishi, ya'ni katta kollayderda ulkan energiyali protonlar to'qnashuvi natijasida energiya hisobiga yuzaga keladigan gravitatsion massa hosil bo'lishini o'quv jarayoniga kiritilmagani ular haqida zamonaviy tasavvurni bera olmaydi. Bulardan tashqari dunyo miqyosida yadro energetikasi rivojining radiatsion nurlanish masshtabi va uning ekologiyadagi o'rnini o'zgarish dinamikasi haqida tushunchalar kiritilmagan. Bunday tafovutni fan yangiliklarini e'tiborga olgan holda o'qitishni innovatsion texnologiyalari va kompyuter resurslaridan

foydalanib o'quvchilarni rivojlantirib o'qitishga yo'naltirilgan didaktik vositalar yordamida yadro fizikasini o'qitish metodikasini takomillashtirish orqali bartaraf etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan sanaladi.

Yadro fizikasini o'qitishda yadro modellari va ular asosida turli yadroviy jarayonlarni tushuntirish metodlari an'anaviy usulda bo'lib, hozirda yangi innovatsion kompyuter texnologiyalari bilan yadro fizikasini o'qitish usullariga yetarlicha e'tibor qaratilmagan.

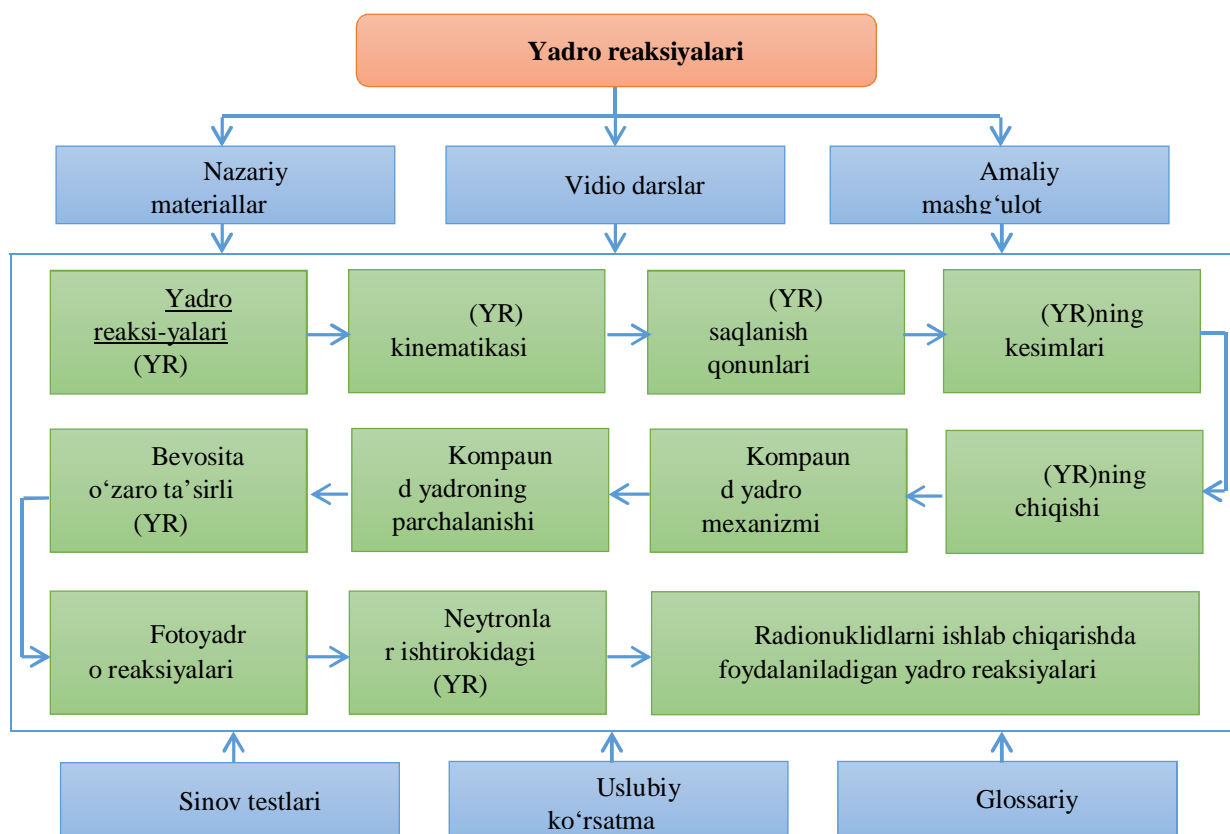
Ayniqsa, AKT yordamida zamon taraqqiyoti bilan bog'liq mavzularni o'qitishga bag'ishlangan ishlar deyarli uchramaydi. Shu ma'noda yadro fizikasi bo'yicha bilimlar sifatini yuqori darajaga ko'tarib, yadroviy jarayonlar haqida zamonaviy tasavvurni shakllantirish zarurati bilan yadro fizikasini o'qitish metodikasini innovatsion axborot texnologiyalari asosida yetarlicha o'rganilmaganligi orasidagi tafovutni bartaraf etish yadro fizikasini o'qitishdagi muammolardan sanaladi.

Asosiy qism.

O'quv informatsion texnologiyalari resurslari o'rganilayotgan jarayonlarni modellashtirish va animatsiyali tasvirlashga, o'quvchilarni fikrlash qobiliyatlarini tasavvurli tarzda rivojlantirishga, o'quv ma'lumotlarini namoyishli ifodalashga, laboratoriya ishlarini kompyuter eksperimentlari sharoitida o'tkazishga va eng muhimi real vaziyatni monitorda imitatsiyali akslantirib, o'rganishga bo'lgan qiziqishni orttirishga keng imkoniyatlar yaratadi [3]. Bunday imkoniyatlardan foydalanib yadro fizikasini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun dastlab o'quv predmetlari materiallari mazmunini Davlat o'quv standarti bilan zamonaviy fan va texnika yutuqlarini mos kelishini ta'minlashga erishish, yadro fizikasini o'quv mazmunini tanlanishida nazariy bilimlarni asosiy amaliy qo'llanish sohasini ko'rsatish orqali nazariya va amaliyotni bog'lanishini ta'minlash, fizikaviy ta'limni ekologik tashkil etuvchilarini e'tiborga olish va har bir tushunchalarni fizik mohiyatini idrok etishda, ya'ni fizik hodisa, fizik kattalik, model, g'oya, nazariya, atom yadrosi, massa defekti, bog'lanish energiyasi, radioaktivlik, ionlashtiruvchi nurlar kabi tushunchalarni fundamental qonunlarga mos kelishi va ilmiylikini ta'minlanishi lozim. Yadro fizikasini o'zaro mantiqiy bog'langan o'quv materiallari mazmunining bloklar strukturasi quyidagicha tanlanishi mumkin. Atom yadrosi – yadroviy o'zgarishlar – yadro energetikasi – ionlashtiruvchi nurlarni tirik organizmga ta'siri. Atom yadrosi nazariyasi o'zaro bir biri bilan bog'langan ikkita - yadro tuzilishi va yadroning bo'linish reaksiyalarini o'z ichiga olib yadro xossalari ifodalashda yadro modellaridan foydalanish zarurati yuzaga keladi. Bunda yadroning alohida xossalari ifodalaydigan modellardan foydalanib u yoki bu jarayonni tushunishda kerakli modeldan foydalanishni va har bir modelni qo'llanish chegarasi va imkoniyatlarini bevosita kompyuter dasturlari yordamida namoyishli tarzda ko'rsatilishi yadro xossalari va tuzilishi haqidagi yangilanmay qotib qolgan ma'lumotlarni kengaytirishga va yadroning universal modeli yaratilmagani haqida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

Shuningdek, yuqoridagi yadroviy hodisa va tushunchalarni hamda zamonaviy AESlarni yoritishdan tashqari, energiyaning massaga aylana olishini isbotlovchi tajribalar va ularni nazariyasi bilan boyitilgan o'quv qo'llanmadagi [4] mavzularni turli innovatsion o'quv texnologiyalari asosida rivojlantirib o'qitilishi o'quvchilarni ilmiy dunyoqarashlarini kengaytirishda yordam beradigan kerakki, buncha ma'lumotlarni an'anaviy usulda o'rganish ko'p vaqt talab etsa, AKTdan foydalanish vaqtini tejashdan tashqari obrazli tasavvur bilan mohiyatni idrok etishni yengillashtiradi. Shuningdek, yadro fizikasini muhim savollaridan biri yadro bo'linishi jarayonini energiya manbai sifatida ifodalashdir. Yadroni bo'linish reaksiyalari bilan o'zini o'zi tiklab boradigan bo'linish reaksiyalar jarayonlarini birgalikda matematik modellarini yaratib neytronlarni ortib borish jarayonini va yadro reaksiyalarini rivojlanish yoki so'nish ehtimolliklari variantlarini namoyishi orqali tushunish ham yadro reaksiyalarini boshqarish mohiyatini to'laroq tasavvurini shakllantiradi. Markaziy savollardan yana biri o'quvchi tasavvurida yadro energetikasini fizik asoslari va radionurlanish xavfi haqida real manzarani shakllantirishdan iborat.

Nanotexnologiya yutuqlari yordamida yaratilgan yangi yadroviy energetik qurilmalarni yangi avlodi va fan yutuqlari ilmiy natijalarini etiborga olgan holda o'qitishga samarali yordam beradigan turli xildagi mavjud zamonaviy kompyuter dasturlari: "TechSmith Camtasia", "MXSAFlash", "ActivePresenter", "EasyQuizzy" va "AutoPlay MediaStudio" kabilardan va biz tomondan ishlab chiqilgan 1-rasmda keltirilgan "Yadro reaksiyalari" [6], "Atom energetikasi" [7], "Zamonaviy atom reaktorlari va ularning ishlash mexanizmlari" kabi elektron darsliklardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda turli kompyuter dasturlari namoyish taqdimotlaridan unumli foydalanishni tashkil etish, ayniqsa, yadro reaksiyalarini va energetika qurilmalari ishlash tamoyili dinamikasini kuzatishga va ularda kechadigan jarayonlarga aralashish imkonini beruvchi dasturlardan foydalanish mavzuni qiziqib o'zlashtirishga olib keladi.

1-rasm. “Yadro reaksiyalari” elektron darsligining blok-sxemasi (№ DGU 14456 raqamli guvohnoma, № DGU 16875 raqamli guvohnoma).

Bu elektron dasturlar zamonaviy kompyuter imkoniyatlaridan foydalangan holda Delphi, Java, C++, Python dasturlash tillari yordamida yaratildi. Bunda yadro fizikasiga oid termoyadro sintez reaksiyalari animatsiyasi, yadroni bo‘linish jarayonlari animatsiyasi, birinchi va zamonaviy atom elektr stantsiyalari - AESlar prezentatsiyasi, ularni xavfsizlik darajasini baholash mezonlari jadvallari, yadro reaktorlari turlari animatsiyasi, yadroning bo‘linish reaksiyalari prezentatsiyasi va yadroning pronon–neytron modeli kabi namoyishli dasturlar yadro fizikasini o‘qitish metodikasiga kiritilib takomillashtirildi.

Xulosalar.

✓ Informatsion texnologiyalar yordamida yaratilgan “TechSmith Camtasia”, “MXSAFlash”, “ActivePresenter”, “EasyQuizzy” va “AutoPlay MediaStudio” dasturlar va biz tomondan ishlab chiqilgan “Yadro reaksiyalari”, “Atom energetikasi”, “Zamonaviy atom reaktorlari va ularning ishlash mexanizmlari” kabi qo‘shimcha elektron darsliklar yordamida zamonaviy fan yutuqlarini mavjudlari bilan uyg‘unlashgan holda yadro fizikasini o‘qitish metodikasi mukammallashtirildi.

✓ Yadro va boshqa turdagi energiya manba‘larini ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi muhim xarakteristikalarini o‘zaro taqqoslashga imkon beruvchi jadval yaratildi. Bu jadvalni tahlili o‘quvchilarni energiya manba‘larini mamlakatimizdagi imkoniyatlarni baholab ekologiya va salomatlikka zararli qazilmali yonilg‘i manba‘lari o‘rniga zangori va yadro energetikasidan foydalanish zaruratini idrok

etishlariga yordam beradi. Yaratilgan jadvaldan boshqalar ham o'z energetikasini tahlil etib tanlashda foydalanishlari mumkin.

✓ Kompyuter texnologiyalari asosida yadro fizikasini o'qitish metodikasini markazida o'quv materiallari mazmuni yotadi va o'qituvchi talabalar o'quv faoliyatini tashkilotchisi bo'ladi. Kompyuter esa informatsion texnologiyalardan foydalanish funksiyasini bajaradi.

✓ Yadro fizikasi o'quv materiallarini ilmiy texnik rivojlanish yutuqlari bilan boyitilganligi va ularni namoyishli tarzda o'qitilishi talabalar bilim saviyasini ko'tarishga va o'quv o'rganish jarayonini faollashishiga olib kelishi tajriba sinov natijalari bilan ko'rsatib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.O.Mamatkarimov, X.O.Q'ochqarov, D.A.Yusupov, A.U.Adashaliev. Radionuklidlar va ekologiya. NamDU ilmiy axborotnomasi. Namangan, 2020. 47-51 b.
2. Yusupov D.A. Kompyuter texnologiyalari yordamida yadro fizikasini o'qitish samaradorligini orttirish usullari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2022. – №2. – B. 52-57.
3. Xudayqulov P.M., Yusupov D.A., Qo'chqorov X.O. Barqaror energetika ta'minotiga erishish usullari // Research and education. Year: 2023, Issue: 2, Volume: 4. – P. 138-145
4. Yusupov D.A. Theoretical and methodological issues of organizing and conducting courses in the physics of the atomic nuclear and elementary particles in higher education // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. Year: 2023, Issue: 2, Volume: 11. – P. 523-528
5. Qo'chqorov X.O., Yusupov D.A Fundamental fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning dolzarb muammolari va yechimlari : Academic Research in Educational Sciences. Volume 2. Uzbekistan 2021. DOI: 10.24412/2181-1385-2021-11-448-455.p.448-455.
6. Yusupov D.A. Benefits of improved teaching methodology for teaching nuclear physics sections in universities based on innovative technologies // World Bulletin of Social Sciences (WBSS). Year: 2023, Issue: 2, Volume: 19 – P. 86-91
7. Yusupov D.A. Yadro fizikasi bo'limini o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish // Fizika, matematika va informatika jurnali. – Toshkent, 2023. – №1. – B.75-84.
8. Mamatkarimov O.O., Qo'chqorov X.O., Yusupov D.A. Yadro va elementar zarralar fizikasi fanining "Yadro reaksiyalari" bo'limi bo'yicha elektron darslik // O'zbekiston Respublikasi Intelektual mulk agentligi. – Toshkent, 2021. - № DGU 14456 raqamli guvohnoma.
9. Mamatkarimov O.O., Qo'chqorov X.O., Yusupov D.A. Yadro va elementar zarralar fizikasi fanining "Atom energetikasi" bo'limi bo'yicha elektron darslik // O'zbekiston Respublikasi Intelektual mulk agentligi. – Toshkent, 2021. - № DGU 16875 raqamli guvohnoma.
10. Abdugaffor Khurmamatov, Abdurahim Matkarimov, Alisher Auesbaev, Usnatdin Utegenov Results Of Experiments On Studying The Composition And

